Gertrud Pettersson: Svenska språket under sjuhundra år.

7 Dialekterna och språkhistorien

7.1 Olika sätt att se på dialekter

Går man till ordet dialekt i *Svensk ordbok* får man följande definition:

> Fullständig lokal variant av ett språk inom visst geografiskt område; ofta i motsats till (standardiserat) riksspråk e.d.

I all sin korthet rymmer denna definition två beteckningar vars relation till begreppet dialekt det kan vara intressant att dröja lite närmare vid: orden *språk* och *riksspråk*.

Den första frågan man kan ställa är då: Hur förhåller sig begreppet 'dialekt' till begreppet 'språk'? Vad är det som gör att vi t.ex. betraktar danska och svenska som två olika språk men skånska och pitemål som två dialekter inom samma språk? Det är uppenbarligen inte så att språk måste vara mer olika varandra än vad dialekter är – danska är förmodligen mer begripligt för en svensk än vad pitemål är för en skåning.

Om något ska klassas som språk eller dialekt är i stället baserat på samhälleliga förhållanden, i första hand politiska. Svenskan och danskan har status av språk därför att de inom de geografiska områden som kallas Sverige respektive Danmark förekommer i en standardiserad, normerad form inte bara i tal utan också i skrift, medan skånska och pitemål aldrig har utsatts för någon sådan normering och inte heller har något utvecklat skriftspråk.

Denna aspekt på begreppet dialekt har varit aktuell i ett par tidigare kapitel i denna bok. Vi har där kunnat se hur standardiseringen av det svenska talspråket och skriftspråket har vuxit fram successivt under en ganska lång tid. Vi har också sett vilken roll den nationella självständigheten har spelat i den processen. Hade inte Gustav Vasa framträtt på den historiska arenan och definitivt gjort slut på den långa perioden av personalunioner med det danska riket och dessutom befriat landet från

© Författaren och Studentlitteratur

det ekonomiska beroendet av Hansan, så hade kanske danska eller tyska blivit standardspråket i Sverige och alla de inhemska talarterna blivit degraderade till dialekter. Vi har slutligen kunnat se att det är vissa av dialekterna inom det aktuella geografiska området som har fått utgöra basen för riksspråket, i svenskans fall dialekterna i Mälarområdet, dvs. det område där landets politiska, administrativa, religiösa och kulturella centrum har varit beläget alltifrån 1500-talet och framåt.

Också det faktum att skånska och pitemål – trots sina stora inbördes olikheter – karakteriseras som två *svenska* dialekter har i första hand att göra med samhälleliga företeelser: de är sådana utvecklingar av det nordiska fornspråket som talas inom det geografiska område som i dag har svenska som officiellt språk. Den definitionen innebär att också dialekterna i den svensktalande delen av Finland räknas till svenska dialekter och att t.ex. skånskan räknas som en svensk dialekt och inte som en dansk.

En annan fråga gäller relationen mellan begreppet 'riksspråk' (eller 'standardspråk') och begreppet 'dialekt'. Vem talar egentligen dialekt och vem talar rikssvenska i Sverige i dag? Att skådespelare under sin utbildning får lära sig det standardiserade rikstalspråket och att de normalt använder det när de står på scenen, det kan vi vara överens om – skåningarna Jarl Kulle och Jan Malmsjö är talande exempel på det. Men i övrigt? Talar t.ex. Sveriges statsminister riksspråk eller dialekt? Oavsett vem som då detta läses innehar den posten kan man nog våga påstå att han eller hon gör ingendera delen. Begreppen riksspråk och dialekt måste nämligen nyanseras och preciseras för att vara användbara i mer konkreta sammanhang. Man kan lämpligen se dem som ytterändarna på en skala, på vilken enskilda individers sätt att tala kan placeras in. Ytterligare ett par termer brukar förekomma som beteckning för mellanlägen på denna skala: man brukar således tala om regionalt riksspråk och utjämnad dialekt till skillnad från riksspråk och genuin dialekt som alltså befinner sig vid skalans ytterpunkter:

riksspråk	regionalt riksspråk	utjämnad dialekt	genuin dialekt

Den genuina dialekten ska här tolkas som en språklig variant som skiljer sig från riksspråket på alla språkliga nivåer – fonetiskt, fonematiskt, morfologiskt, syntaktiskt och lexikalt (därav ordboksdefinitionens formulering "fullständig").

© Författaren och Studentlitteratur

De allra flesta av de svenskar som i dag agerar på den offentliga arenan skulle nog hamna på vänstra halvan av den här skalan men ganska få allra längst till vänster. Ser man till hela befolkningen är det inte heller särskilt många som skulle placeras längst till höger och betraktas som talare av genuin dialekt. De genuina dialekterna har fått en alltmer minskad roll under 1900-talet. Ett successivt närmande till riksspråket (ofta liktydigt med skriftspråket) kan många gånger också iakttas hos enskilda människor.

Dialekternas tillbakaträngande är alltså en språkhistorisk process som kan iakttas både i samhället i stort och under den enskilda människans levnadslopp. I det avseendet är skalan riksspråk-dialekt relevant i ett språkhistoriskt perspektiv. Den forskning som är inriktad på frågor av det slaget hör dock närmast hemma i den sociolingvistiska traditionen (se närmare avsnitten 2.1.6 och 2.2.3). Det är anledningen att de inte ägnas någon närmare presentation i den här boken.

Detta kapitel ska i stället presentera dialekter i det perspektiv som den mer traditionella språkhistoriska forskningen har sett dem. (Om nytt intresse för dialekter och dialektforskning se avsnitt 2.1.8.)

7.2 Den traditionella dialektologin

Intresset för dialekter är av relativt gammalt datum i Sverige. Pionjär på området var Johannes Bureus (1568–1652) som under resor i landet antecknade iakttagelser om dialektala drag inom både ljudlära, ordförråd och fraseologi. Det var dock inte förrän en bit in på 1700-talet som ett mer systematiskt studium av dialektala drag började bedrivas. Då tog ärkebiskopen Erik Benzelius initiativet till insamling av dialektord och han försökte stimulera präster i olika delar av landet att bidra till arbetet. Under 1700-talet publicerades också ett par dialektordböcker: Johan Ihres *Swenskt dialekt lexicon* (1766) och Sven Hofs *Dialectus vestrogothica* (1772). Också under större delen av 1800-talet var det dialekternas ordförråd som var i fokus, därtill stimulerat av romantikens intresse för historia och folklig kultur. Under denna period publicerades vår hittills största dialektordbok, prosten Johan Ernst Rietz' *Svenskt dialekt-lexikon* (1862–67).

Intresset för landsbygdens språk och folkliv manifesterade sig under 1870-talet i bildandet av en rad s.k. landsmålsföreningar vid universite-

© Författaren och Studentlitteratur

ten i Uppsala och Lund. Där samlades studenter från alla fakulteter och hjälptes åt att i första hand samla in material om folkmål och folktraditioner från sin hembygd.

I och med genombrottet för junggrammatiken mot slutet av 1800-talet fick studiet av dialekter en ny och mer språkvetenskaplig funktion. Dialekterna betraktades nu som värdefulla källor för språkhistorisk forskning genom att de bevarat språkdrag som sedan länge varit försvunna i det standardiserade riksspråket. Intresset vändes därigenom huvudsakligen mot dialekternas ljud- och formsystem, speciellt det förstnämnda. För att tillfredsställande kunna beskriva de enskilda ljuden i de studerade dialekterna utformade en av tidens ledande svenska språkforskare, professor Johan August Lundell, ett särskilt landsmålsalfabet med en lång rad speciella tecken. Från början innehöll detta alfabet 89 tecken, men efter hand som studiet av de enskilda dialekterna framskred utvidgades det och omfattar i dag över 200 olika tecken. År 1879 startade Lundell också utgivningen av tidskriften *Svenska Landsmål* som alltsedan dess utgjort huvudpublikationen för arbeten om svenska dialekter.

Det första större vetenskapliga arbetet om svenska dialekter kom år 1877 – *Fryksdalsmålets ljudlära* av Adolf Noreen – och det kan illustrera det angreppssätt som de tidiga dialektologerna använde sig av. Utgångspunkten var ett geografiskt område med ett språk som uppfattades som enhetligt, ofta en socken. Undersökningen inriktades sedan på att göra en så noggrann fonetisk analys och beskrivning av det områdets ljuduppsättning och böjningssystem som möjligt. Långt in på 1900-talet kom det avhandlingar med denna inriktning, men efter hand började dialektologer bli intresserade av att undersöka lite större geografiska områden. Några exempel på detta är Hultmans *De östsvenska dialekterna* (1894), Wigforss *Södra Hallands folkmål* (1913–18) och Levanders *Dalmålet* (1925–28). Genom att kartlägga de olika dialektdragen kunde man markera deras utbredningsområde på kartor i form av s.k. isoglosser (gränslinjer för språkdrag). Sammanfallande gränslinjer, s.k. gränsknippen, visade på gränser mellan olika dialektområden.

En lite mer speciell variant som fått ett visst utrymme under 1900-talet är dialektgeografin som är inriktad på att undersöka utbredningen av olika dialektala drag och att diskutera hur de språkliga nyheterna har spritts över landet under olika tider. Ett typiskt exempel på en sådan undersökning är Natan Lindqvists *Sydvästsverige i dialektgeo-*

© Författaren och Studentlitteratur

grafisk belysning (1947) med inte mindre än 125 kartor över ljud och ord. Genom arbeten av detta slag blev det möjligt att göra en indelning av ett områdes dialekter och att fastställa dialektområden (se närmare nästa avsnitt).

Forskning om dialekternas ordförråd har under 1900-talet också bedrivits under något andra former. En viktig sådan är den s.k. ord-och-sakforskningen som gränsar till etnologin och intresserar sig för både orden och de föremål som de betecknar.

Dialektforskningen har precis som ortnamnsforskningen en speciell förankring i den lokala historien. Det är i första hand det som har gjort att de två forskningsgrenarna har kopplats samman på det organisatoriska planet.

I dag finns det en rad arkiv som tillsammans utgör en statlig myndighet – Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI) – med säte i Uppsala. Dess uppgift är enligt institutets hemsida (www.sofi.se) "att på vetenskaplig grund öka kunskaperna om dialekter, folkminnen, folkmusik, ortnamn och personnamn." Dess sju enheter är: Dialektavdelningen (DA), Folkminnesavdelningen (FA), Fonogramenheten (FE) och Namnavdelningen (NA), samtliga i Uppsala, Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund (DAL), Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) samt Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM).

7.3 De svenska dialekterna

7.3.1 Dialekternas ålder

Problemet med dialekters ålder har tangerats i den här boken i kapitlet om vetenskapshistoria (avsnitt 2.2.2). Hur man ser på det är alltså beroende av hur man förhåller sig till teorierna om de indoeuropeiska språkens tidiga historia. I den junggrammatiska traditionen såg man språkhistorien som en process som utgick från ett gemensamt urspråk och som karakteriserades av en alltmer tilltagande dialektsplittring. I rekonstruktionen av de äldre språkskedena resonerade man dock utifrån grundtanken att det funnits ett enhetligt urgermanskt och ett i ett senare skede urnordiskt språk. Dessa föreställningars värde som vittnesbörd om det konkreta språkbruket i en viss region under ett visst tidsskede har dock på senare år blivit starkt ifrågasatt. Det förefaller

© Författaren och Studentlitteratur

inte särskilt troligt att människor som under förhistorisk tid bodde i helt olika områden utan kontakt med varandra skulle använda exakt samma variant av ett gemensamt språk. Men eftersom vi har så få texter bevarade från denna tid går det inte att leda i bevis vare sig den ena eller den andra teorin. En rimlig hållning är kanske i stället att konstatera att de enhetliga urgermanska och urnordiska språken är abstraktioner som är praktiska att använda i beskrivningen av äldre språkskeden och av de olika moderna språkens förhållande till varandra, men att de egentligen inte säger något om hur det verkliga språkbruket tog sig ut.

Om man däremot ställer frågan på ett annat sätt och inriktar den på de svenska dialekternas ålder är det lättare att få ett tillfredsställande svar. Med utgångspunkt från de dialekter som vi fortfarande kan urskilja i det svenska samhället i dag måste man nämligen konstatera att de flesta av de stora dialektskillnaderna kan dateras till medeltiden. Det är det synsättet som har dominerat i den svenska dialektforskningen och som därmed utgör grunden för redovisningen nedan.

7.3.2 Indelning av de svenska dialekterna

Såsom framgick redan av den definition som citerades i inledningen till det här kapitlet har begreppet dialekt med geografi att göra. Det utgår från erfarenheten att människor som bor nära varandra och därmed har täta kontakter inbördes utvecklar en gemensam språklig variant, en variant som kommer att skilja sig från den som talas i andra områden med andra kontaktnät. Ett naturligt sätt att presentera de svenska dialekterna vore alltså att rita in deras utbredningsområde på en karta över det aktuella geografiska området och i samband därmed helt enkelt räkna upp vilka språkliga kännetecken var och en av dem har. Detta låter sig visserligen sägas men knappast göras beroende på att beskrivningen ovan är alldeles för förenklad och därmed missvisande. Speciellt forskarna i den sociolingvistiska traditionen har pekat på hur mycket små grupper kan utveckla egna språkliga karakteristika – ja, man talar ju t.o.m. om begreppet idiolekt, dvs. det språk som är kännetecknande för den enskilde individen. En dialektkarta baserad på den nivån skulle förstås inte kunna göras. Varje individ ingår ju dessutom i både större och mindre språkliga gemenskaper som var och en kan utveckla sina särdrag. Om vi utgår från situationen i det medeltida

© Författaren och Studentlitteratur

Sverige kan man urskilja en rad olika språkgemenskaper och därmed tänkta geografiska avgränsningsområden för dialekter: t.ex. den egna gården, byn, socknen, domsagan och landskapet.

Några riktigt skarpa och absoluta dialektgränser går således inte att urskilja inom det svenska språkområdet, knappast heller om man ser till hela det område som i dag täcks av länderna Sverige, Danmark och Norge. Det är hela tiden fråga om successiva övergångar från en språklig variant till en annan. En följd av detta är att de dialekter som talas på ömse sidor om de moderna riksgränserna har stora likheter med varandra. En dialekt från västra Värmland har således betydligt mer gemensamt med en dialekt från andra sidan den norska gränsen än vad den har med t.ex. en dialekt från södra Småland eller en från Roslagen.

Alla de gränser som man drar upp i en översiktlig beskrivning av ett områdes dialekter gör alltså i någon utsträckning våld på verkligheten genom att göra den mer enhetlig än den i själva verket är. Detta stod förstås klart redan före sociolingvistikens genombrott. Så här säger exempelvis Wessén i *Våra folkmål* (1969):

> Endast mera sällan händer det att gränserna för två eller flera dialektala drag sammanfaller eller följs åt. Varje gruppering av våra folkmål blir därför i viss mån en konstruktion. Den blir beroende av vilka egendomligheter man anser särskilt betydelsefulla och viktiga. Det är ej att undra på, om indelningen ter sig olika hos olika författare och vid olika tider.
>
> Men om alltså varje slags indelning blir ofullkomlig, är det dock från praktisk synpunkt nödvändigt att göra en sådan för att få en överblick över mångfalden av skiftande företeelser. (s. 13)

Den indelning som Wessén urskiljer och som också ska följas i den här framställningen är följande:

sydsvenska mål
götamål
sveamål
norrländska mål
östsvenska mål
gotländska mål.

Att även med dessa förbehåll dra distinkta geografiska gränser mellan de dialektgrupper som finns på det svenska fastlandet låter sig knappast göra (se karta nr 7.1). Wessén betonar också att ”man fäster större

© Författaren och Studentlitteratur

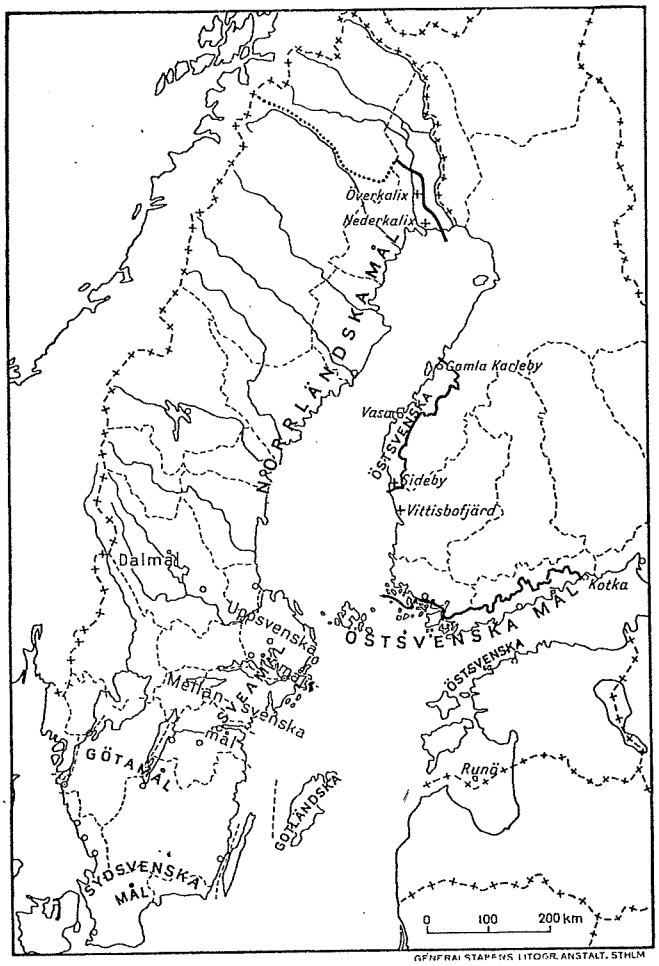

Karta 7.1 De svenska dialektgrupperna.

Källa: Wessén 1969 s. 14.

© Författaren och Studentlitteratur

avseende vid det som är typiskt och centralt i dessa målgrupper, än man är angelägen om att draga upp gränser" (s. 13). Det innebär att man i en översiktlig beskrivning av de svenska dialekterna måste koncentrera sig på de kärnområden där respektive dialektgrupp uppvisar sina mest renodlade drag.

Resten av det här kapitlet ska beskriva vad det är som utmärker ljudsystemet i dessa sex olika dialektgruppers kärnområden. Framställningen bygger i hög grad på de översikter av svenska dialekter som publicerats av Wessén (1969) och Pamp (1978). Det måste dock betonas att antalet dialektdrag som behandlas här är få och att deras geografiska utbredning anges summariskt. I första hand är det sådana företeelser som kännetecknar större områden och som är intressanta i ett språkhistoriskt perspektiv som kommer att behandlas. För mer ingående beskrivningar av enskilda dialekter hänvisas i första hand till Wesséns och Pamps böcker och den litteratur som anges där.

7.3.3 De stora dialektskillnaderna i Sverige

Dialekter kan ha fått sina kännetecken på i princip två olika sätt. Dels kan de ha behållit drag som en gång funnits i fornspråket men som försvunnit i andra dialekter och i rikstalspråket – s.k. **arkaismer** – , dels kan de ha utvecklat nya språkliga särdrag av en typ som inte heller de återfinns i andra dialekter eller i riksspråket – s.k. **novationer**. När man i dag ska försöka beskriva vad som kännetecknar de svenska dialekterna kan det därför vara praktiskt att ha två jämförelseobjekt. Dels det fornspråk som dialekterna har sina rötter i, dels det moderna rikstalspråket.

Presenterade på det här sättet kan arkaismer och novationer ses som motsatta begrepp. Om man ser dem i ljuset av språkförändringsprocessen är de emellertid bara olika effekter av en och samma företeelse. När man diskuterar uppkomsten av dialektala särdrag utgår man nämligen från att språkliga nyheter sprids på samma sätt som andra kulturella företeelser, dvs. från ett centrum av något slag, ett område som har kulturell, religiös, administrativ, politisk eller ekonomisk status i förhållande till sin omgivning. En användbar modell för denna förändringsprocess är den s.k. vågmodellen som presenterades i det vetenskapshistoriska kapitlet i den här boken. En schematisk framställning av denna ger Bengt Pamp i inledningskapitlet till sin svenska språk- och stilhistoria (1971 s. 9):

© Författaren och Studentlitteratur

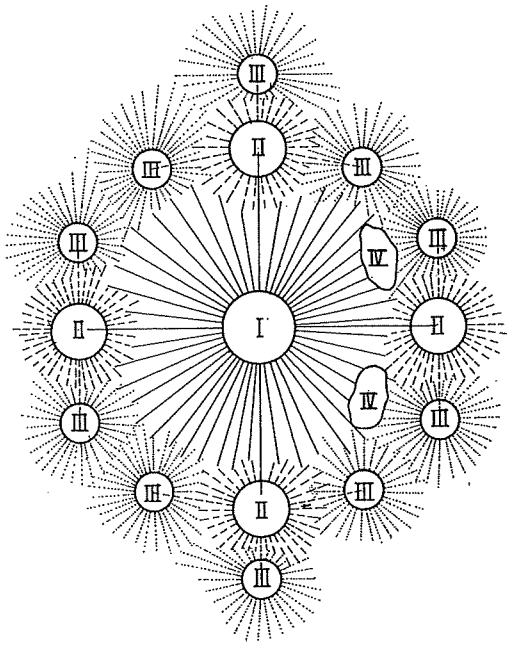

Pamp betonar dock att det är fråga om en principskiss som ger en starkt förenklad bild av verkligheten:

> Viktigast är det kanske att komma ihåg dels att det normalt naturligtvis finns betydligt fler än tre slag eller nivåer av spridningscentra, dels att en förändring många gånger kan spridas direkt från t.ex. ett primärt spridningscentrum till ett tredjehands spridningscentrum (som då samtidigt påverkas från ett andrahands spridningscentrum). Vidare behöver inte ett spridningscentrum ligga mitt i spridningsområdet: geografiska förhållanden kan göra att det ligger nära utkanten. [...] Till slut må påpekas att förändringarna inte sprids så likformigt som figuren antyder. I första hand tränger de fram i spjutspetsliknande formationer längs de stora kommunikationslederna: segelbara floder, vägar, järnvägar etc. (s. 10 f.)

Hur själva spridningsprocessen gått till för novationer som genomförts för länge sedan kan vi naturligtvis aldrig klarlägga ordentligt. Vad man kan konstatera är dock att slutresultatet av en kulturförändrings spridning "ger det intrycket att den har rullat fram som en väldig våg som har dränkt nästan allt i sin väg" (Pamp 1971 s. 8). Det som är intressant i det här sammanhanget är kopplingen till begreppen novation och arkaism: Inom det område där vågen har rullat fram har det uppstått en språklig

© Författaren och Studentlitteratur

nyhet, en novation. Utanför detta område och i de eventuella språköar som på bilden getts en oregelbunden form finns dock den ursprungliga språkliga formen kvar – där återfinner vi alltså en arkaism.

De stora dialektskillnaderna i Sverige kan med fördel skildras i just detta perspektiv. Forskarna är nämligen ganska eniga om att det i huvudsak har varit fråga om två olika spridningscentrum: ett beläget någonstans i Danmark och ett beläget i de centrala delarna av Sverige, någonstans i närheten av det som så småningom blev Stockholm (se t.ex. Pamp 1990).

Under det svenska språkets historia är det en rad **novationer som har kommit söderifrån** och spritt sig norrut. De skiljer sig dock ganska avsevärt ifrån varandra, både med avseende på tid och spridningsområde. De viktigaste av dessa ska här presenteras.

Den allra äldsta av de förändringar som på det här sättet kommer söderifrån och sprider sig uppåt landet har troligen sina rötter nere på kontinenten och når Sverige under den runsvenska perioden. Det är monoftongeringen av diftongerna *au, ey* och *ai* (jfr s. 74). Denna novation kan skönjas på danska runinskrifter redan ca 900 (Skautrup 1944, s. 128). Den anses ha nått Öster- och Västergötland ungefär hundra år senare och Uppland under loppet av tiohundratalet. (Se dock diskussion om senare datering hos Moberg 1953 och Holm 1980.) I de allra flesta svenska dialekterna och därmed också i riksspråket är de gamla diftongerna således ersatta av en lång vokal. En jämförelse kan här göras med isländskan där de två första bevarats oförändrade och den tredje övergått till *ei*:

> fisl. *auka, lauss, draumr* motsvaras av fsv. *øka, løs, drømbẹr* och nusv. *öka, lös, dröm*
> fisl. *eyra, leysa, dreyma* motsvaras av fsv. *øra, løsa, drøma* och nusv. *öra, lösa, drömma*
> fisl. *steinn, heita, þeir* motsvaras av fsv. *sten, heta, þe* och nusv. *sten, heta, de*

Till de mer perifera delarna av det svenska språkområdet nådde dock aldrig denna monoftongering. Av karta nr 7.2 s. 213 framgår att gotländskan, de finlandssvenska dialekterna samt en del av de norrländska målen har kvar de ursprungliga, s.k. primära diftongerna (dock ibland med något förändrat uttal).

Som var och en vet finns det i dag ett område som täcker delar av Skåne och Småland samt hela Halland och Blekinge där det är vanligt

© Författaren och Studentlitteratur

med diftongiskt uttal av långa vokaler. Där är det dock fråga om sekundära diftonger, dvs. en betydligt senare novation som har inneburit att långa vokaler – både sådana som skapades vid monoftongeringen och andra – har fått ett diftongiskt uttal (se den speciella markeringen av detta område på kartan). Också på Gotland har det skett en omfattande utveckling av sekundära diftonger. Gotländskan har alltså både primära och sekundära diftonger, något som dock inte framgår av kartan.

En annan novation med en utbredning som på många sätt liknar monoftongeringen är förändringen av det långa *a*-ljudet. I den tidiga fornsvenskan hade det långa *a*-ljudet ett europeiskt uttal (som i tyska *Vater*) – se s. 93. Det första som händer är att en rad korta *a*-ljud förlängs i vissa ställningar (mera därom nedan). I början av 1200-talet uppstår det så en tendens till ett mer slutet, bakre uttal både av det ursprungliga långa *a*-et och det nya förlängda. I slutfasen blir ljudet också rundat till ett *å*-liknande ljud. Forskarna är också här eniga om att utvecklingen startar i söder. Den allmänna meningen är att den kan skönjas i sydsvenska mål ca 1250, medan förändringen inte är helt genomförd i de mellansvenska målen förrän under senare delen av 1300-talet. Också här behåller de mer perifera målen det gamla uttalet. Gammalt *a* är således bevarat i gotländskan och i vissa dialekter i övre Norrland. Här uttalas alltså orden *hår, båt* som *har, bat.*

När det gäller förlängningen av kort *a* och den därpå följande övergången till *å* är bilden mer splittrad. I stora drag kan man beskriva den geografiska spridningen så här:

- kort *a* förlängs och övergår till *å*-ljud i början av ord (i uddljud) i större delen av det område där långt *a* övergår till *å* (ett undantag utgör delar av sydvästra Sverige)
  aker > åker, aka > åka, ater > åter
- kort *a* ffr *ng* och *rð* förlängs och övergår till *å*-ljud i hela området utom på Gotland, i Svenskfinland och övre Norrland, samt för *rð* i vissa delar av Västergötland, Dalsland och Värmland
  langer > lång, garðer > gård
- kort *a* ffr *nd, mb, ld* förlängs och övergår till *å*-ljud i södra Sverige upp till Mälarlandskapen
  hand > hånn, kamber > kåmm, kalder > kåll
- kort *a* förlängs och övergår till *å*-ljud ffr *nk* i de norra Mälarlandskapen
  hank > hånk, tanke > tånke

© Författaren och Studentlitteratur

De två första punkterna i uppställningen ovan stämmer ganska väl med det allmänna mönstret: mer perifera dialekter behåller det gamla uttalet. Den tredje punkten tyder på att tendensen till förändring varit starkast i de sydligare landskapen i Sverige, medan den fjärde punkten snarast får ses som ett fall av mer lokal utveckling.

Medan monoftongeringen och övergången av *a* till *å* som vi sett fått en mycket omfattande spridning finns det ett par andra utvecklingar med ursprung i Danmark som inte har nått särskilt långt norrut på det svenska området. En första sådan gäller de tonlösa klusilerna *p, t* och *k* som mellan vokaler och i slutljud efter vokal har blivit tonande:

gapa, pipa, hop får uttalet *gaba, piba, hob*
äta, bita, mat får uttalet *äda, bida, mad*
kaka, leka, stek får uttalet *kaga, lega, steg*

Utbredningen av denna novation framgår av karta nr 7.3 s. 215. Det är som framgår där en företeelse som inskränker sig till Skåne, Halland, Bohuslän samt sydvästra hörnet av Småland och allra västligaste delen av Blekinge (Listers härad). Förändringen kan iakttas i danska texter med början på 1100-talet.

En något mer omfattande spridning i svenska dialekter har en annan novation med danska rötter fått: förändringen av det gamla frikativa *g*-ljudet [ɣ] efter vokal. Efter främre vokal sker en övergång till *j* (*hög* > *höj, väg* > *väj*) och efter bakre vokal en övergång till *v, w* eller bortfall (*hage* > *have, hawe* eller *hae*) dels i samma område som har *bdg*-övergången, dels också i en stor del av västra Småland. I östra Småland och på Öland blir [ɣ] till *j* både efter främre och bakre vokal (*hage* > *haje, skogen* > *skojen, väg* > *väj*). Dessa förändringar av det frikativa *g*-ljudet är gamla; enligt både Brøndum-Nielsen (1951 s. 79) och Bandle (1973 s. 72) ägde de troligen rum före förändringen av *p, t, k*.

I den klassiska fornsvenskan fanns det tre ändelsevokaler: *a, i* och *u* (se avsnitt 5.3). I det moderna riksspråket kvarstår *a*, medan de två övriga har fått ett mindre distinkt uttal – man brukar säga att de har försvagats till *e* (utom i supinum av starka verb) respektive *o*. I dialekterna har denna försvagning av uttalet i vissa fall gått betydligt längre, framför allt av *a*. Trots den ganska komplicerade bild som översiktskartorna ger (se karta nr 7.4 s. 216) råder det dock enighet bland dialektologer om att försvagningen är en novation som kommit söderifrån som alla de andra som behandlas i detta avsnitt. Hur det komplicerade mönstret – med t.ex. långt gången försvagning och t.o.m. bortfall i delar av Små-

© Författaren och Studentlitteratur

p, *t* och *k* efter lång vokal blir *b* (*v*), *d* och *g*

ungefärlig sydgräns för bortfall av *t* i bestämd singularis av neutrala ord av typen *huset*

sydgränsen för tungspets-*r*

sydgräns för bortfall av kort *n* i trycksvag stavelse, t.ex. av *n* i *solen*

Karta 7.3 Några dialektdrag i Sydsverige.

Källa: Pamp 1990 s. 86.

land och Östergötland och på Öland – ska förklaras är man dock inte enig om.

Ursprungligen fanns det i de nordiska språken två olika *r*-ljud, dels ett tungspets-*r* [r], dels ett s.k. palatalt *r*. Det senare ljudet förekom framför allt i böjningsändelser. Så småningom sammanföll det dock med det vanliga *r*-ljudet.

© Författaren och Studentlitteratur

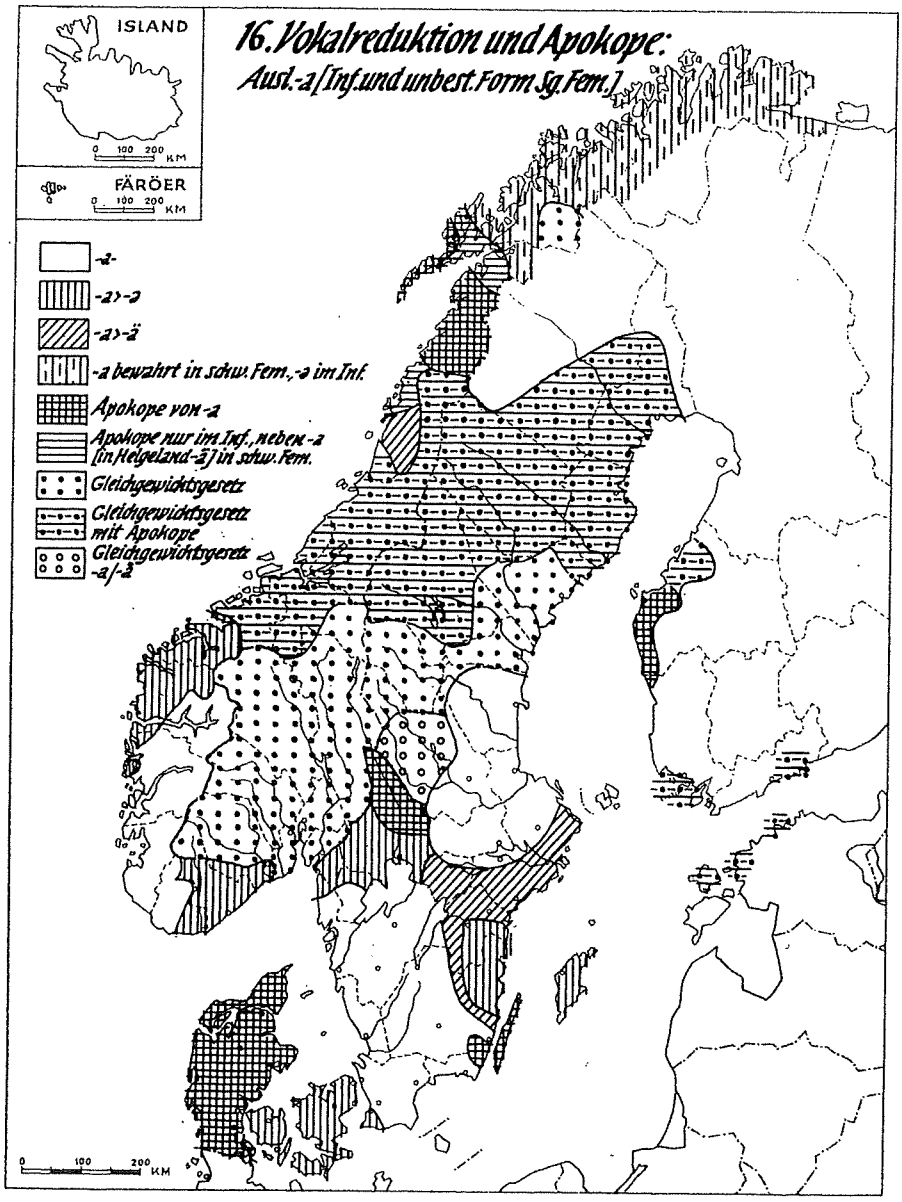

Karta 7.4 Reduktion och apokope av slutljudande -a *i infinitiv och svaga femininer.*

Källa: Bandle 1973, karta nr 16.

© Författaren och Studentlitteratur

Det palatala r-ets fonetiska status i urnordisk tid och dess senare historia har diskuterats av många forskare (se t.ex Tjäder 1961, Peterson 1983, Widmark 2001 och Teleman 2005).

Här är inte rätta platsen för att närmare gå in på de olika teorier som framförts. Vi får nöja oss med att konstatera att det i de moderna dialekterna finns två områden med bortfall av *r* i pluralformer av substantiv: dels ett stort sydligt område, dels ett norrländskt (karta nr 7.5 s. 218).

Det *r*-ljud som blev kvar efter dessa tidiga förändringar har emellertid utsatts för en betydligt senare novation med spridning söderifrån: förändringen av uttalet av *r*-ljudet från ett tungspets-*r* [r] till ett bakre, tungrots-*r* [ʁ]. Också den förändringen kan troligen kopplas samman med kontinentala uttalsförändringar. Inom det område som i dag är svenskt är den bara ett par hundra år gammal. Den inleddes alltså i sydvästra Skåne i slutet av 1700-talet. En mycket ingående undersökning av detta fenomen gjordes på 1930-talet av Gösta Sjöstedt (Sjöstedt 1936). Den norrgräns för det bakre *r*-et som Sjöstedt kunde fastlägga återges på karta nr 7.3 s. 215. Enligt Sjöstedt fanns det mycket som tydde på att det bakre *r*-ljudet fortfarande var på väg norrut. Bl.a. fann hann att det bakre *r*-ljudet var vanligare hos yngre människor i en del av de orter längs nordgränsen där bägge *r*-ljuden förekom.

Enligt en undersökning av Claes Christian Elert (1974) har dock norrgränsen för det bakre *r*-et inte ändrats sedan Sjöstedt gjorde sin undersökning. Vi har alltså i dag ett bakre *r*-ljud i Skåne och Blekinge samt södra delarna av Halland, Småland och Öland. I ett område norr om gränsen kan man också iaktta en blandning, den s.k. götamålsskorrningen, som innebär att bakre *r* används i början av ord och då ljudet är långt, medan främre *r* förekommer i alla andra ställningar. Där förekommer alltså uttal som [ʁœːra] för *röra* och [haʁə] för *herre*.

I stora delar av det område där tungrots-*r* förekommer är en annan utveckling vanlig: *r*-ljudet har vokaliserats, dvs. försvagats och ersatts av ett vokalljud: *fae* 'far', *stoe* 'stor'.

De dialektdrag som hittills presenterats i detta avsnitt är alla kartlagda inom den forskning som har sina rötter i den junggrammatiska skolan med fokus på ljudutveckling. Det dialektdrag som nu ska redovisas har studerats av forskare i den generativa traditionen och rör en syntaktisk novation. Av spridningsbilden att döma har denna novation precis som de som hittills behandlats kommit söderifrån. Det gäller placeringen av possessivt pronomen i nominalfraser. I fornsvenskan

© Författaren och Studentlitteratur

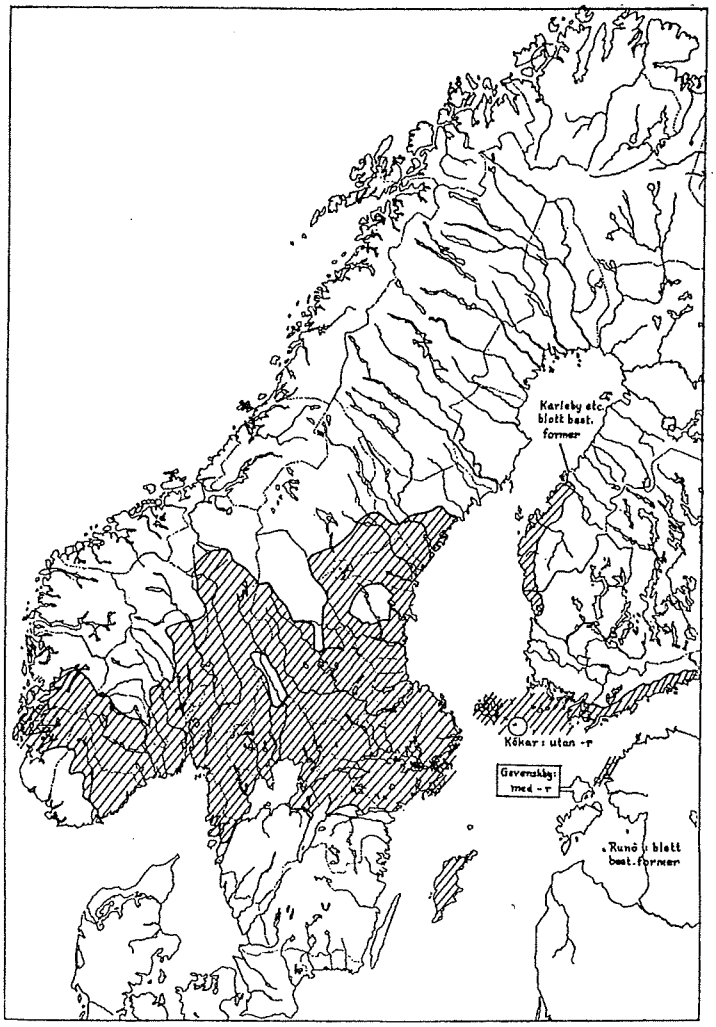

Karta 7.5 Fördelningen av form med och utan -r *i obest. plur. av typen* hästar. *Streckade områden har form med* -r. *Ostreckade områden i Sverige och Norge har form utan* -r.

Källa: Tjäder 1961, efter texten.

© Författaren och Studentlitteratur

stod som vi har kunnat se (s. 119) possessiva pronomen normalt efter substantivet, men efter hand kom de att placeras framför. Som framgår av karta 7.6, s. 220, är denna novation inte genomförd i alla dialekter. I hela Norrland, längs kusten i Uppland och norra Sörmland samt på Öland och i Finland är det vanligt med uttryck av typen *huset mitt* och *far min* (i fraser med släktskapsord saknas som synes också bestämd slutartikel). På Gotland, i större delen av Svealand och i stora delar av norra Götaland förekommer efterställning av possessivpronomen enbart i det senare fallet, alltså vid släktskapsord (Delsing 2003 s. 28 f.).

De novationer som behandlats hittills visar två olika typer av spridningsbild. Vissa har spritts till så gott som hela det svensktalande området, och vad som ligger utanför är endast mindre delar längst i öster, väster och norr. De övriga har spritts en bit uppåt landet men stannat någonstans i Götaland och ofta bildat en gräns som går i östvästlig riktning.

En annan grupp av novationer har haft sitt centrum någonstans i närheten av Mälardalsområdet och får därigenom en spridningsbild som i sin helhet ser helt annorlunda ut. Inte desto mindre kan, som vi ska se, enskilda gränser i flera fall sammanfalla med de gränser som uppstått vid de sydliga novationerna. **De centrala novationerna** skiljer sig från de sydliga i ett väsentligt avseende – de är koncentrerade till en mer begränsad tidsperiod: medeltiden.

En uttalsförändring som har nått i stort sett alla svenska dialekter och som börjar synas mycket tidigt i de skriftliga källorna (se s. 155) gäller initiala *g*- eller *k*-ljud som följs av en palatal vokal. Till en början är det fråga om ett *j*-liknande ljud som hörs i övergången mellan klusilen och vokalen, men efter hand växer mer frikativa uttal fram. I slutfasen, kanske inte förrän fram på 1700-talet har vi i de flesta svenska dialekter det moderna uttalet i ord som *göra, ge, köpa, känna, skära, sken.*

Det finns dock områden där denna utveckling avstannar på halva vägen och ibland t.o.m. går tillbaka. Klusilt uttal av ord av detta slag har alltså fortfarande Gotland och östra Uppland (se de vita områdena på karta nr 7.7 s. 222) samt i vissa positioner också övre och västra Dalarna.

I en stor del av Sverige norr om Mälaren och i delar av Svenskfinland sker en affricering också i inljud, den s.k. norrländska förmjukningen. Där får vi således uttal som *fistjin* 'fisken', *myttje* 'mycket', *tatji* 'taket', *väddjin* 'väggen', *skojin* 'skogen'. Detta är alltså en för-

© Författaren och Studentlitteratur

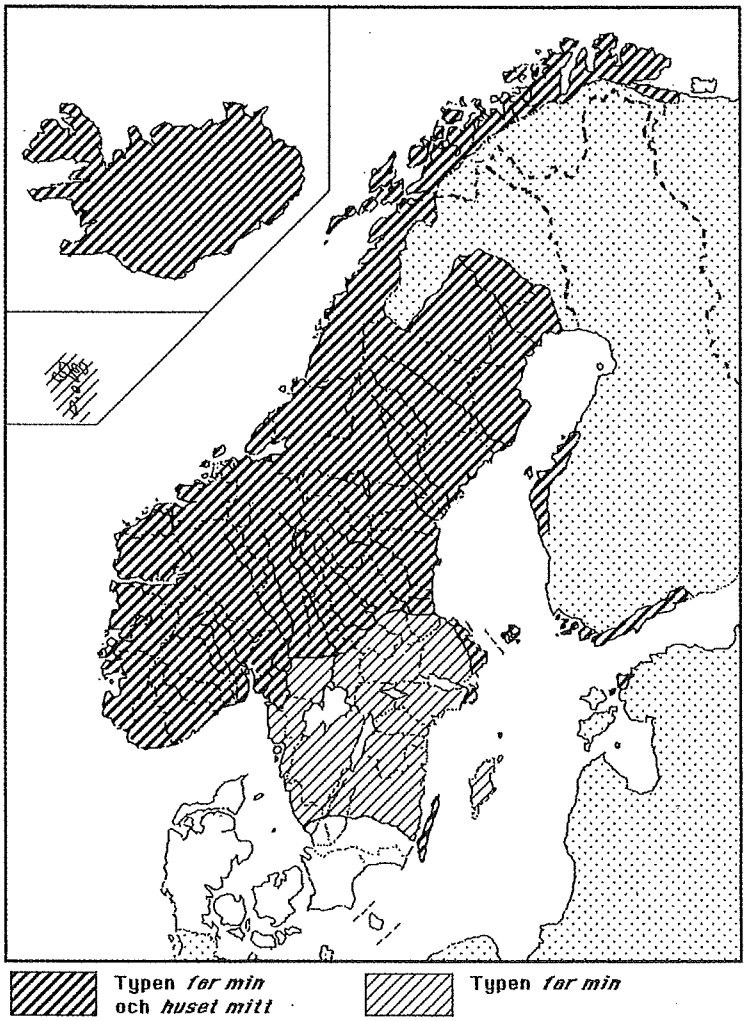

Karta 7.6 Efterställd pronominell possessor.

Källa: Vagnsnes m.fl. 2003, karta nr 5.

© Författaren och Studentlitteratur

ändring som har haft sitt spridningscentrum ganska långt norrut i landet. Se rutmarkerade områden på karta nr 7.7.

En rad novationer med centrum i Mellansverige har det gemensamt att de uppstår under medeltiden och når sin nuvarande utbredning under början av nusvensk tid. De har också ett liknande utbredningsområde. Speciellt påfallande är att ingen av dem har nått de sydligare av de svenska landskapen.

Två av dessa novationer gäller bortfall av konsonant i obetonad stavelse i slutet av ord och blir speciellt märkbara därför att de drabbar böjningsändelser och formord. Den första är bortfall av kort *n*. Kort *n*-ljud i slutljud förekom i bestämd form singular av feminina substantiv (fsv. *solin, bokin*, se s. 100 f.), i bestämd form plural av neutrer (fsv. *husin, barnin*), i feminina former av vissa adjektiv och preteritum particip (fsv. *litin*), i obestämda artikelns feminina form (*en*) samt i en del feminina former av pronomen (*hon, min, din, sin* – se s. 104 f.). Det korta *n*-et finns kvar i hela södra Sverige, i en del av Uppland och Gästrikland samt i Svenskfinland. I de områden där *n* har fallit bort får vi uttal av typen *sola, boka, husa, barna, lita, e* och *ho, mi, di, si.* Se karta 7.8, s. 223.

Den andra novationen är bortfall av slutljudande *t* (jfr s. 154). Det förekom framför allt i bestämd form singular av neutrala substantiv (fsv. *husit, barnit*) och i perfekt particip neutrum och supinum av verb (fsv. *kastat, drivit*). Detta *t* finns kvar i större delen av Götaland (se närmare karta 7.8). I övriga delar av landet får vi alltså uttal som *huse, barne, kasta, drivi.*

Två andra novationer med liknande utbredning är förekomsten av tjockt *l* [ɫ] (dels av gammalt tunt *l*, dels av konsonantkombinationen *rð*) och supradentaler [ɳ, ʈ, ʂ, ɖ, ɭ]. Se kartorna 7.9 och 7.10 s. 225 och 226.

Ljuden *ð/d*, har i mycket stora delar av landet fallit bort eller assimilerats i en rad positioner. Uttalet *kall* för äldre *kald* har ju t.o.m. slagit igenom i riksspråket, och uttal som *go* i stället för *god* och *hunn* i stället för *hund* är mycket vanliga. En förändring av *d*-uttalet som bör ha haft sitt spridningscentrum i de centrala delarna av Sverige är emellertid av större intresse ur ett dialektperspektiv. Det är bortfallet av preteritumändelsen *-de* i första svaga konjugationen som förekommer i ett stort centralsvenskt område. Helt bibehållen ändelse har enligt Pamp (1978 s. 27): "sydvästra Östergötland, större delen av Småland, Blekinge, nordöstra Skåne och en mindre del av östligaste Halland",

© Författaren och Studentlitteratur

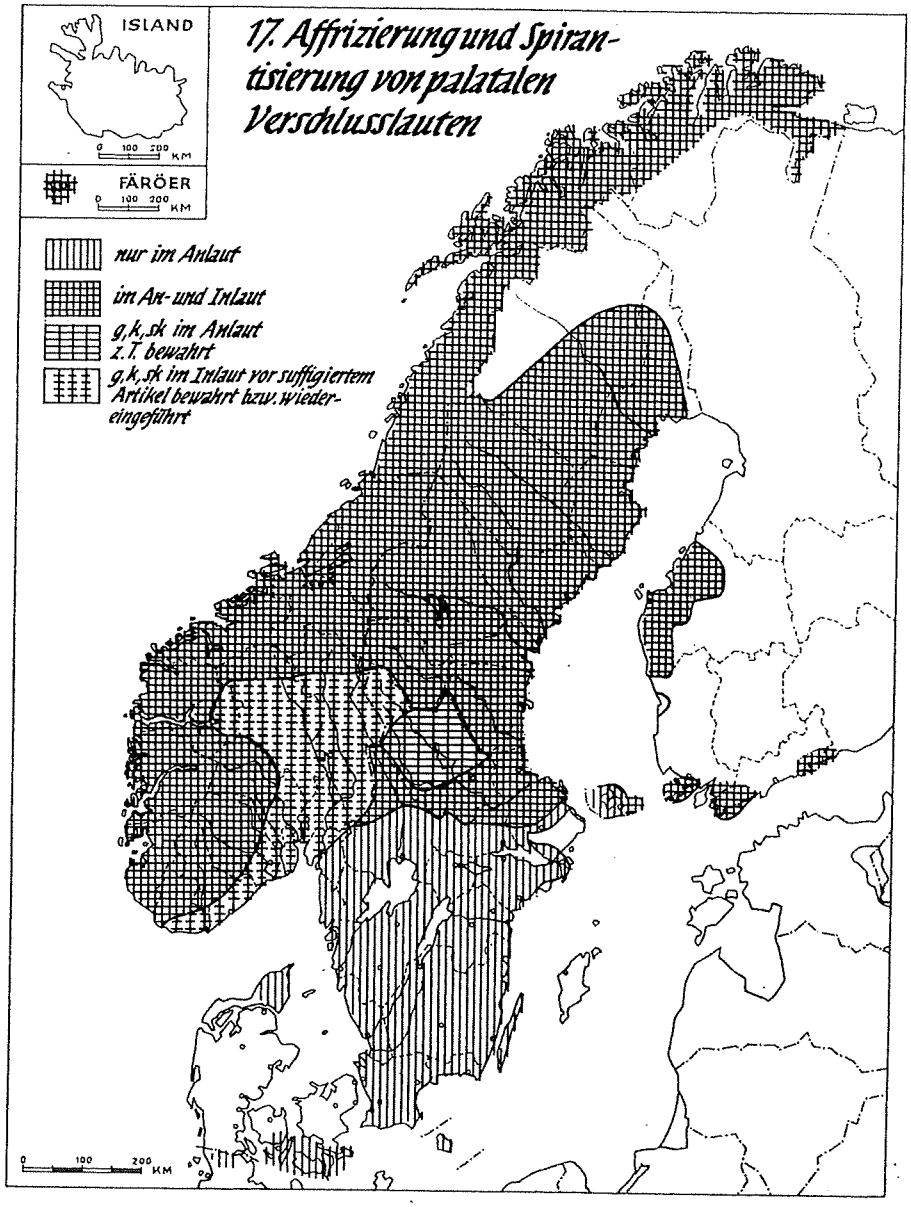

Karta 7.7 Förmjukning av g, k, sk.

Källa: Bandle 1973, karta nr 17.

© Författaren och Studentlitteratur

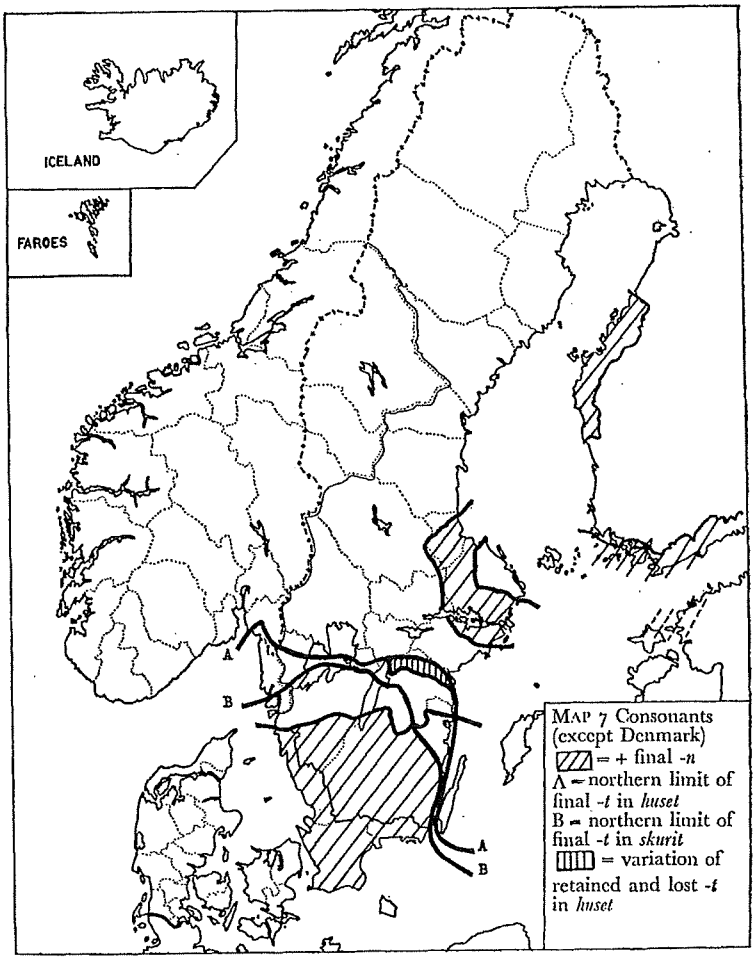

Karta 7.8 Bortfall av finalt -n *och* -t.

Källa: Haugen 1970 s. 62.

© Författaren och Studentlitteratur

medan delar av Gotland, Öland och Dalarna har behållit konsonanten men tappat slutvokalen.

Ovan har några viktiga dialektskillnader i Sverige beskrivits, och indelningen har gjorts med utgångspunkt från spridningscentrum. För att bilden av de stora dialektskillnaderna i Sverige ska bli mera fullständig kan man dock behöva lägga till **några företeelser där själva spridningsprocessen inte är lika klar.**

Flera sådana drag är förknippade med den fornsvenska stavelsekvantiteten. I den tidiga fornsvenskan kunde (se s. 93 f.) betonade stavelser vara antingen korta, långa eller överlånga. Men under yngre fornsvensk tid försvann de korta och de överlånga stavelserna i de flesta svenska dialekter (se s. 147). Korta stavelser förlängdes och överlånga stavelser förkortades. I den processen uppstod en rad dialektala skillnader. För det första var det en del dialekter som behöll det gamla systemet. Kortstavighet förekommer således än i dag i övre Norrland och i delar av Svenskfinland. För det andra genomfördes förändringen på delvis olika sätt i olika delar av landet. Det fanns visserligen överallt en tendens att i gamla kortstaviga ord förlänga vokalen. Så skedde genomgående när vokalen var ett *a*. (Det kunde ske utan problem eftersom det gamla långa *a*-et ju hade övergått till ett å-liknande ljud, se avsnitt 6.3.2.). De gamla kortstavingarna *fara, taka, lada* fick alltså ett uttal med långt *a*. Men om stammen hade annan vokal blev utvecklingen delvis en annan. I de centrala och norra delarna av det svenska området, dvs. i Mälardalsområdet och i Uppland och norr därom, behöll man vokalen kort och förlängde i stället konsonanten om denna var *p, t, k* eller *s*. Det är i allmänhet dessa former som vi återfinner i riksspråket. I de södra delarna av landet däremot har vi dialektala former som *drope* 'droppe', *skota* 'skotta', *veka* 'vecka', *mose* 'mosse'.

Också andra dialektdrag är kopplade till den gamla skillnaden mellan kortstaviga och långstaviga ord. I kapitlet om utvecklingen efter klassisk fornsvensk tid (s. 151) beskrevs en förändring som innebar att de gamla korta vokalerna i stamstavelser *i* och *y* fick ett mer öppet uttal: *i* > *e* och *y* > *ö*. Också här skilde sig dialekterna från Mälardalen och norrut från de sydligare dialekterna. I norr behöll man alltså i allmänhet de gamla vokalerna *i* och *y* i långstaviga ord och i ord där följande stavelse hade ett *i*, *j* eller *u*. Också detta har slagit igenom i riksspråket, medan de sydligare målen har dialektala former som:

© Författaren och Studentlitteratur

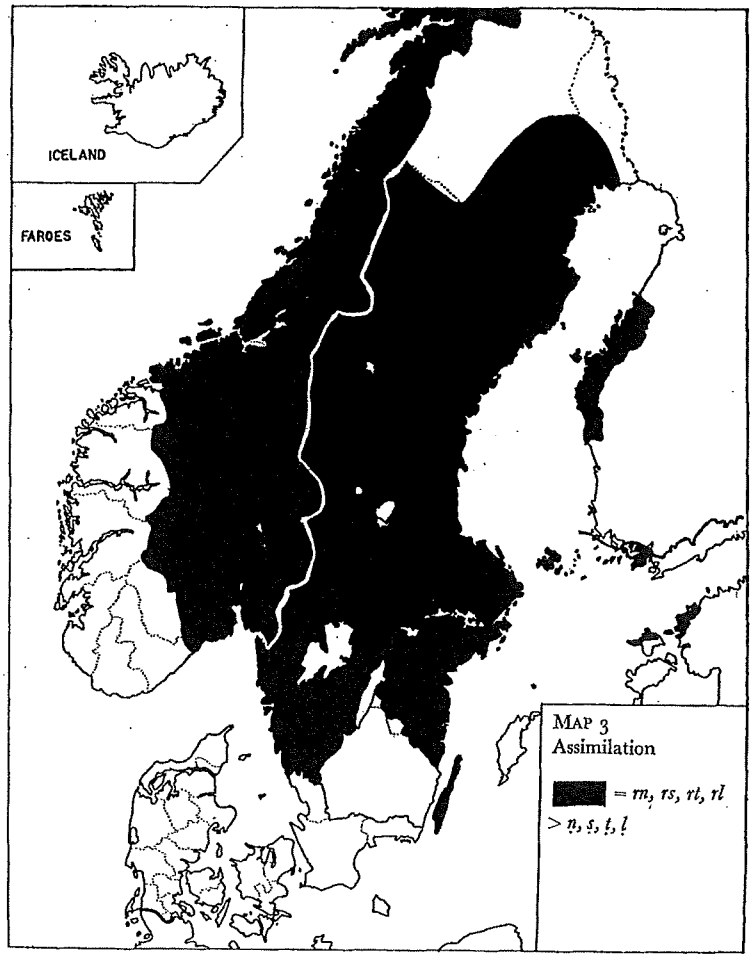

Karta 7.10 Förekomst av supradentaler.

Källa: Haugen 1970 s. 55.

© Författaren och Studentlitteratur

fesk 'fisk', *skreft* 'skrift', *medda* 'middag', *töst* 'tyst', *töcka* 'tycka', *bötta* 'bytta' (alla orden är gamla långstavingar)
skreven 'skriven', *revet* 'rivet', *hövel* 'hyvel', *nökel* 'nyckel', *möe* eller *möcke* 'mycket', *vettja* 'vittja', *rössja* 'ryssja' (alla orden har ursprungligen ett *i* eller *j* i följande stavelse).

En annan skillnad mellan ursprungligen långstaviga och kortstaviga ord kommer till synes i de nordligare delarna av landet. Här förekommer nämligen vokalbalans, dvs. ändelsevokalen varierar beroende på om stammen ursprungligen var kort- eller långstavig (om vokalbalans i fsv. se s. 97). Efter lång stavelse blir ändelsevokalen försvagad – i vissa mål kan den t.o.m. falla bort helt – medan den behålls i sin ursprungliga fornsvenska form efter kort stavelse. I norrländska mål skiljer man alltså mellan långstavingarna *stint(ä)*'flicka', *kast(ä)*'kasta', *bit(ä)* 'bita' och kortstavingarna *tala* 'tala', *fara* 'fara', *gata* 'gata'. Se karta 7.11 s. 228.

7.3.4 Dialektområdenas kännetecken

Redovisningen ovan har behandlat 17 novationer som från olika håll och i olika utsträckning har spritts över det svensktalande området. Det här avsnittet ska utgå ifrån de sex dialektgrupper som Wessén urskiljer (se avsnitt 7.3.2) och för var och en av dessa ange om de påverkats av dessa novationer eller inte. Detta görs i en tabell på följande uppslag. Ordningen mellan punkterna följer genomgående den ordning som redovisningen ovan haft.

För tolkningen av tabellen måste dock påpekas att den beskriver hur uttalet inom varje dialektgrupp är i det kärnområde som Wessén skisserar för varje dialektgrupp. Därför ska dessa kärnområden först anges (jfr kartan s. 208).

De sydsvenska målen har sitt kärnområde i de landskap som en gång tillhörde det danska riket. Det omfattar i första hand Skåne, Blekinge och södra Halland men även södra delen av Småland. **Götamålen** har sitt kärnområde i Västergötland, Dalsland, norra Småland och norra Halland samt sydvästra Östergötland. **Sveamålen** har sitt kärnområde i Uppland, Gästrikland, södra Hälsingland, sydöstra Dalarna, östra Västmanland samt norra och östra Södermanland. Dialekterna inom detta område brukar kallas uppsvenska, medan dialekterna söder

© Författaren och Studentlitteratur

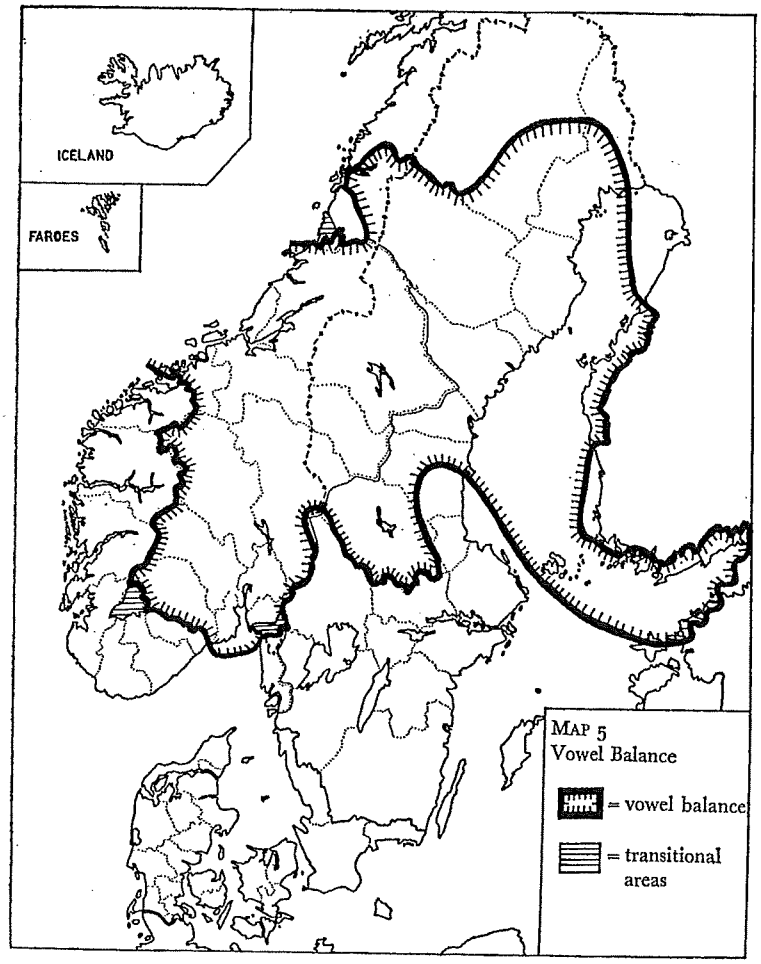

Karta 7.11 Förekomst av vokalbalans.

Källa: Haugen 1970 s. 59.

© Författaren och Studentlitteratur

om Mälaren som ju gränsar till götamålen och har mer blandade tendenser brukar kallas mellansvenska. **De norrländska målen** har sitt kärnområde i kustlandet från norra Hälsingland i söder till Kalix i norr. **De östsvenska målen** talas dels i Österbottens kustland, dels på Åland och i södra Finlands skärgård samt inom ett område utmed kusten från Åbo i väster till Kotka i öster. **De gotländska målen** slutligen har en naturlig avgränsning till Gotland och Fårö.

Beskrivningen i tabellen gäller alltså dessa kärnområden. Det innebär att relativt stora delar av landet mer eller mindre faller utanför beskrivningen, antingen genom att de är övergångsområden där olika dialektformer blandas på ett sätt som skulle bära för långt att försöka beskriva i en översikt av det här slaget, eller genom att de av andra skäl är mer särpräglade. Sådana övergångsområden är t.ex. mellersta Småland samt Öland och Bohuslän, större delen av Östergötland och delar av Södermanland och Västmanland samt Närke. Mer särpräglade mål som inte har behandlats här finner vi i delar av Värmland, Dalarna, Jämtland och Härjedalen. För närmare beskrivning av dialekterna i dessa områden hänvisas till speciallitteratur (se litteraturförteckningar i Pamp 1978 och Wessén 1969).

© Författaren och Studentlitteratur

Översikt av dialektområdena

Språkdrag	Sydsv.mål	Götamål	Sveamål	Norrländska mål	Östsvenska mål	Gotländska mål	Rikssvenska	Språkdrag
Diftonger	sekundära i del av omr.	nej	nej	primära i del av omr.	primära	primära och sekundära	nej	**Diftonger**
Långt *a* > *å* **förlängt *a* > *å* initialt** **ffr *ng, rd*** **ffr *nd, mb, ld*** **ffr *nk***	ja i del av omr. ja ja nej	ja i del av omr. ja ja nej	ja ja ja nej ja	ja i söder ja i söder ja i söder ffr *ld* i norr nej	ja ja ffr *rd* nej nej	nej nej nej nej nej	ja ja ja ffr *ld* i vissa ord nej	**Långt *a* > *å*** **förlängt *a* > *å* initialt** **ffr *ng, rd*** **ffr *nd, mb, ld*** **ffr *nk***
p, t, k* > *b, d, g	i del av omr.	nej	nej	nej	nej	nej	nej	***p, t, k* > *b, d, g***
g* > *j* eller *w	i del av omr.	nej	nej	nej	nej	nej	nej	***g* > *j* eller *w***
Ändelsevokalen *a*	kvarstår	försvagas i del av omr.	kvarstår	se vokalbalans	se vokalbalans	försvagas	kvarstår	**Ändelsevokalen *a***
Bortfall av *-r* i plur.	ja	ja	nej	ja	nej	nej	nej	**Bortfall av *-r* i plur.**
Allofon av *r*	bakre	främre	främre	främre	främre	främre	främre	**Allofon av *r***
Efterställt poss. pron.	nej	ja, vid släktord	ja, vid släktord	ja	ja	ja, vid släktord	nej	**Efterställt poss. pron.**
Förmj. av initialt *g, k, sk*	ja	ja	ja	ja	ja	nej	ja	**Förmj. av initialt *g, k, sk***
Bortfall av *-n*	nej	ja	i mindre del av omr.	ja	nej	ja	nej	**Bortfall av *-n***
Bortfall av *-t*	nej	nej	ja	ja	ja	ja	nej	**Bortfall av *-t***
Tjockt *l*, även av *rd*	nej	ja	ja	ja	ja i väster	nej	nej	**Tjockt *l*, även av *rd***
Supradentaler	nej	ja	ja	ja	ja i väster	nej	ja	**Supradentaler**
Bortfall av *-de* i pret.	i del av omr.	i del av omr.	ja	ja	ja	*-e* faller	nej	**Bortfall av *-de* i pret.**
Vokalförl. i kortst. även ffr *p, t, k, s*	ja	ja	nej	viss kortst. kvar	viss kortst. kvar	nej	nej	**Vokalförl. i kortst. även ffr *p, t, k, s***
Stamvok. *i, y* > *e, ö* äv. i långst. och ffr *i, u*	ja	ja	nej	nej	nej	nej	nej	**Stamvok. *i, y* > *e, ö* äv. i långst. och ffr *i, u***
Vokalbalans	nej	nej	nej	ja	ja	nej	nej	**Vokalbalans**

© Författaren och Studentlitteratur
© Författaren och Studentlitteratur